

Grażyna Zarzycka
(Łódź)

MURZYN ZROBIŁ SWOJE... , CZYLI O PEWNYCH TYPACH METAFOR ETNICZNYCH

Celem artykułu jest ukazanie językowego obrazu czarnoskórych, zawartego w wyrażeniach przenośnych (tzw. metaforach etnicznych) z leksemami *Murzyn/murzyn*, *czarny*, *Kali*, *Olisadebe* i in. Podstawą materiałową pracy są teksty prasowe. Dokonujemy ich klasyfikacji ze względu na intencje komunikatorów i wyróżniamy metafory: krzywdy, maski, przenośnie identyfikacyjne oraz cywilizacyjne. Klasyfikujemy je także ze względu na stopień skonwencjonalizowania, jak też ze względu na leksemy stanowiące podstawę przeniesienia znaczenia. Ustaliliśmy, że w zebranych metaforach w dużym stopniu powielany jest obecny w polszczyźnie potoczny, przede wszystkim negatywny, stereotyp osoby czarnoskórej. Zaobserwowaliśmy też pewne zmiany pozytywne (odejście od ksenofobii), na które miała wpływ obecność w Polsce (i w polskich mediach) utalentowanego czarnoskórego piłkarza Emmanuela Olisadebe.

1. Definicja pojęcia: metafora etniczna

W tym artykule omówimy wydobyte z tekstów prasowych metafory¹ zawierające odniesienia do osób czarnoskórych, które nazywamy metaforami etnicznymi. Terminem tym określamy każde *nowe zestawienie semantyczne* (Sierotwiński 1966: 152), w którym przeniesienie znaczenia uzyskuje się przez przypisanie

¹ Ich źródłem były teksty opublikowane w latach 1989–2005 w zróżnicowanych pod względem ideologicznym pismach, przede wszystkim w: „Gazecie Wyborczej” (GW), łódzkim dodatku „Gazety Wyborczej” (GŁ), „Polityce” (P), „Gazecie Polskiej” (GP) i lokalnych gazetach pabianickich (w tym artykule nie cytujemy fragmentów z tych pism, choć bierzemy pod uwagę wyekscerpowane z nich dane językowe we *Wnioskach*). Niniejszy tekst stanowi kontynuację rozważań zawartych w artykule opublikowanym w „Etnolingwistyce” nr 17, zob. Zarzycka (2005).

nosicielowi (osobie, zjawisku) cech osób czarnoskórych lub właściwości specyficznych dla świata osób czarnoskórych. Za pomocą tego typu metafor komunikatorzy formułują sądy o przymiotach osób białoskórych oraz o różnorodnych aspektach ich życia społecznego. Interesują nas zarówno metafory skonwencjonalizowane, jak też oryginalne; pierwsze są nośnikami zakreplego w polszczyźnie obrazu czarnoskórych (dalej terminu *językowy obraz świata* będę używała wymiennie ze skrótem JOS), a w drugich odbijają się współczesne nastawienia autorów na temat tych osób i ich świata.

2. Typy metafor

Kluczem kategoryzacyjnym służącym wyodrębnieniu i klasyfikacji metafor etnicznych będzie wydobycie intencji komunikatora — autora wypowiedzi, w której dane wyrażenie metaforyczne się pojawiło. Naszą analizę udokumentujemy przykładami kontekstów prasowych; da to wyobrażenie o tym, jaką rolę odegrała konkretna metafora w przewodzie argumentacyjnym danego autora. We wnioskach wypowiemy się m. in. na temat „mocy językowej” metafor oraz na temat wbudowanych w nie stereotypów.

2.1. Metafory krzywdy

Najważniejszą funkcją metafor krzywdy jest umożliwienie wypowiadającym się zestawienia sytuacji danej osoby z sytuacją osoby czarnoskórej (Murzyna) jako osoby pokrzywdzonej i wykorzystywanej; a także sytuacji danego kraju z sytuacją Afryki, kontynentu uważanego za wyzyskiwany. Osoby stosujące tego typu metafory najczęściej same uważają się za osoby pokrzywdzone i wyzyskiwane, choć metafory te umożliwiają także publicystom ironiczne komentowanie pewnych zjawisk społecznych.

Metaforą o dużej frekwencji jest określenie *biały murzyn*. W podstawowym znaczeniu ta oksymoroniczna metafora oznacza tyle, co ‘biały wyrobnik’, a jeszcze częściej ‘polski wyrobnik’. Częste posługiwanie się tym określeniem przez Polaków świadczy o poczuciu krzywdy i zagrożenia w obliczu następujących w Polsce lat 90. zmian gospodarczych. Jest jednocześnie dowodem na to, że słowo *murzyn* jest w polszczyźnie nośnikiem negatywnych treści, odnosi się do kogoś o najniższym statusie społecznym²; zob. przykład:

² Słowo murzyn (pisane małą literą) ma w języku polskim ustalone metaforyczne znaczenie i w języku potocznym jest określeniem stosowanym do: 1. kogoś, kto wykonuje jakąś ciężką i niewdzięczną pracę: „Pisząc prace magisterskie w charakterze murzyna, zarabiał więcej niż na uniwersytecie”; 2. kogoś, kto jest gdzieś zatrudniony nielegalnie: „Zaczepiał się jako murzyn przy niewielkich budowach i tak dawał sobie radę” (Bańko (red.) 2000: 903, t. A...Ó). Podobnie

„Jesteśmy biali murzyni (śródtytuł) Reporterka: — A rasizm istnieje według pani? — „Według mnie to my jesteśmy biali murzyni” — uważa sąsiadka. „Gorzej jeszcze wykorzystywani jak ci czarni.” /— Ależ pani rozżalona... / „No rozżalona, bo ani pracy tutaj młodzież nie ma, a jak ktoś idzie pracować, to po prostu jak biały murzyn. Za nic pracują ludzie, za nic”; Mamy prywatnego Murzyna (GW, 21.02.1997).³

Pytania reporterki były zadawane w związku z zamieszkaniem we wsi osoby czarnoskórej. Była to osoba o wysokim statusie zawodowym, dlatego też porównujący się z nią Polacy nie postrzegali jej jako osoby pokrzywdzonej (jako murzyna ‘wyzyskiwanego wyrobnika’).

W kilku artykułach obecne jest powiedzenie *Murzyn zrobił swoje, Murzyn może odejść*, najczęściej w wariantcie skróconym, jak w artykule *Gilowska i syn* (GW, 23.05.2005), będącym komentarzem na temat przyczyn odejścia znanej posłanki Platformy Obywatelskiej z tego ugrupowania politycznego. Interesujący nas zwrot — *Murzyn zrobił swoje* — występuje jako śródtytuł, ilustrując odczucia odsuniętych na boczny tor liderów z grupy inicjatywnej PO w Lublinie: „Pani profesor miała pełne prawo postawić na swojego syna i ludzi z jego otoczenia. Wcześniej jednak powinna podziękować ludziom, którzy w Lublinie zakładali partię. Tego nam zabrakło. Poczuliśmy się jak zdezelowane meble, które po kupnie nowych wstawia się do piwnicy” — żali się inni z założycieli PO. Główną funkcją retoryczną śródtytułu jest — podobnie innych nagłówków — podkreślanie, ekspozowanie, nazywanie najważniejszych elementów danego fragmentu tekstu. Użycie zwrotu *Murzyn zrobił swoje* w tej funkcji świadczy o jego głębokim zakorzenieniu w polszczyźnie.⁴

Omówiony zwrot w zgromadzonych kontekstach prasowych wystąpił także w wariantach: *przysłowiowy murzyn (Murzyn) który robi (zrobił) swoje*.

2.2. Metafory maski

Metafory maski służą najczęściej do opisu osób białych, zachowujących się — jak sadzą komentatorzy — w sposób specyficzny dla czarnych lub wywołujących

definiowane jest to słowo w słowniku Szymczaka (red.) (1993: 220; t. L-P). W wielu kontekstach prasowych słowo *murzyn* w znaczeniu metaforycznym pisane jest małą lub wielką literą.

³ Taka definicja określenia *biały murzyn* doskonale przystaje do definicji ze słownika Kopalińskiego (1991: 96): *człowiek wyzyskiwany, ciężko harujący dla cudzej chwały, nędznie wynagradzany*. Eksplicacje określeń: *murzyn* i *biały murzyn* pozwalają wyciągnąć wniosek, że oba oznaczają to samo; wyrażenie przydawkowe wydaje się jedynie oddziaływać z większą mocą, gdyż podkreśla się w nim fakt, że owym wyrobnikiem, człowiekiem wyzyskiwanym jest osoba biała (presupozycja: taka, która powinna występować w raczej w roli wyzyskiwacza).

⁴ Źródłem tego powiedzenia jest literatura, zob. informację na ten temat w: Kopaliński (1991: 719): *Murzyn zrobił swoje, Murzyn może odejść*, nm. „*der Mohr hat seine Arbeit getan; der Mohr kann gehen*”, ze sztuki *Fiesco*, 3,4, F. Schillera. W potocznej świadomości — przynajmniej w Polsce — powiedzenie to nie funkcjonuje jednak jako cytat literacki.

wrażenie takie, jak osoby czarne; rzadziej do opisu osób czarnych zachowujących się tak jak białe. Reprezentują je następujące wyrażenia i zwroty:

murzyński głos lub *murzyńska barwa głosu* (GŁ, 6.11.2001); jest to określenie o pozytywnej konotacji; w tekście w ten sposób charakteryzowano *chrapliwy, ciepły* głos Ewy Bem;

biały Murzyn — wyrażenie to stosuje się do opisu białoskórych muzyków, którzy osiągnęli taki stopień mistrzostwa w uprawianiu specyficznych, „czarnych” gatunków muzyki, że słuchając ich muzyki lub ich głosu (chrypliwego, chropowatego), nie sposób ich odróżnić od artystów czarnoskórych („zakładają maskę” osoby czarnoskórej). Określenie to można więc uznać za pochwałę białego muzyka; np. krytyk muzyczny określa w ten sposób lidera brytyjskiego zespołu Simply Red w artykule *Historia białego Murzyna* (GW, 7.06.1996);

biała czarna — określenie metaforyczne, kojarzące się z określeniem „mała czarna” ‘czarna elegancka sukienka mini’, będące wariantem żeńskim wyrażenia biały Murzyn; w artykule *Śpiewające dzieci* (P, nr 37, 2005) zastosowano je do charakterystyki piosenkarki Natalii Kukulskiej: *Przez wiele lat robiła wszystko, by uciec od podobieństwa* [do matki, piosenkarki Anny Jantar; GZ] — *chciała być „białą czarną”, choć zaśpiewała także trochę przebojów Jantar*;

biały Murzyn; określenie zawarte w tytule artykułu Katarzyny Jackowskiej (P, nr 10, 1993), odnoszące się do amerykańskiego aktora komediowego Billa Cosby’ego, a w owej metaforze jest wyrażona sugestia o tym, że „zdradził” on swoją rasę [udaje białego] ‘zakłada maskę’ białego]: *Murzyńska rodzina Billa Cosby’ego nie pokazuje odmienności tradycji i odrębności kulturowej, mruga w stronę białych mówiąc „jesteśmy tacy jak wy, powinniście nas polubić”*.

2.3. Metafory o charakterze identyfikacyjnym

Pod tym mianem rozumiemy przenośnie, których podstawą jest identyfikacja (utożsamianie się — pozytywne lub negatywne) z osobami czarnoskórymi. Pod względem logiczno-psychologicznym tego rodzaju metafory często mają cechy metafor krzywdy, jak i metafor maski; pozwalają przedstawicielom pewnych środowisk określić własną tożsamość (służą w celach autoidentyfikacyjnych), jak też wspomagają ich opis dokonywany przez obserwatorów zewnętrznych.

Zob. fragment artykułu o środowisku polskich raperów: [...] *Raperzy z Kielc i ich publiczność z dwóch powodów czują się w Polsce Murzynami. Po pierwsze dlatego, że są młodzi, w uszach mają kolczyki, na rękach koraliki, na nogach rozszerzane spodnie. [...] Potem przychodzi duma ze statusu mieszkańca czarnego getta w samym środku Polski [...]; Scyzoryk, gangster z Kielc* (GW, 7.09.1995).

Warto zauważyć, że w określeniach *czuć się polskim Murzynem* oraz *być mieszkańcem czarnego getta w środku Polski*, obok poczucia krzywdy, związanego

z beznadzieją życia w blokowiskach, wyczuwamy także dumę z przynależności do subkultury raperów; tym samym w obu metaforach w sposób pozytywny podkreślany jest związek emocjonalny z czarnoskórymi amerykańskimi raperami z USA.

2.4. Metafory cywilizacyjne

W tego rodzaju metaforach podstawą stają się euro- i białocentryczne przekonania komunikatorów o cechach cywilizacyjnych osób czarnoskórych (zwykle Afrykanów lub mieszkańców amerykańskich czarnych gett). Tak więc, mimo że wyrażenia i zwroty przerośnięte, które zaliczamy do tej kategorii, nie są skierowane pod adresem czarnoskórych, jest w nie wpisana wyraźna informacja o tym, co ich twórca sądzi o przedstawicielach rasy czarnej oraz o ich cywilizacji. Wśród wyrażzeń i zwrotów przerośniętych wydzielimy kategorie, uwzględniając intencje autorów wypowiedzi, w których odnotowano ich użycie.

2.4.1. Metafory specyficznego poczucia sprawiedliwości i wartości

Do tej kategorii zaliczamy wszystkie zwroty i wyrażenia metaforyczne, nawiązujące do Kalego, bohatera powieści Henryka Sienkiewicza *W pustyni i w puszczy* i wyznawanej przez niego „filozofii” (etyki) podwójnej moralności. Przykładami są: pojawiający się często w prasie cytat (lub jego parafraza) *Kalemu ukrasć to źle...*; komentarze-etykietyki typu: *filozofia Kalego*; metaforyczne okazjonalizmy z leksemem Kali, np. *Kali bez majątek* (P, nr 18, 1999) czy neologizm *kalizm*; zob. Piotr Wierzbicki, *Kalizm wobec wartości* (GP, 4.11.1998) [szerzej objaśniamy je w punkcie 3.].

Zawarta w Sienkiewiczowskiej frazie „prawda” o specyficznym dla Afrykanów poczuciu sprawiedliwości nosi cechy europocentrycznego komentarza na temat przedstawicieli mniej rozwiniętej cywilizacji; zarazem jednak obrazowość tej frazy nadaje jej symbolicznego, alegorycznego właśnie charakteru, stając się narzędziem, które łatwo wykorzystać w celach argumentacyjnych (stąd cytat ten często wieńczy komentarze polityczne oraz artykuły dotyczące zagadnień społecznych).

Zwrot [czuć się] *jak Murzyn w buszu* (P, nr 6, 1990) zaistniał z kolei jako obrazowe porównanie w wypowiedzi warszawianina, zirytowanego zalewem sklepów przez importowane produkty niskiej jakości.⁵ Biorąc pod uwagę to, że listy do redakcji są pisane często pod wpływem impulsu, bez głębszej refleksji nad stylem i formą tego, co się chce przekazać, określenie trzeba uznać za bardzo mocno zakorzenioną w umysłach Polaków metaforę cywilizacyjną, opartą na stereotypie

⁵ Porównanie to można też potraktować jako metaforę krzywdy; a pokrzywdzonymi są — zdaniem wypowiedzającego się warszawianina — polscy konsumenci.

dzikości Murzynów i przekonaniu o ich braku umiejętności oceny rzeczy wartościowych.⁶

2.4.2. Metafory uwarunkowań genetycznych

Podstawą tworzenia tego rodzaju metafor jest przekonanie o niemożności walki z naturą, z genetyką, a najbardziej jaskrawą egzemplifikacją tego przeświadczenia mają być cechy rasowe osób czarnoskórych (ich murzyńskość). Przykładami są tu zwroty, które wystąpiły w jednym z komentarzy politycznych o „incydencie językowym” w czeskim parlamencie: *Nie ma byłych Murzynów; Komuch, czyli Murzyn; Nie ma byłego komunisty, tak jak nie ma byłego Murzyna* [‘Gdy się było kiedyś komunistą, to nie można przestać nim być, tak jak Murzyn nie może przestać być Murzynem’] (GW, 26.07.2000).

Do tej samej kategorii można zaliczyć często pojawiające się w prasie wyrażenie metaforyczne *mowa Kalego* [‘mowa okaleczona (łamana); mowa dzikich’], w którym zawarte jest przeświadczenie o niemożności przyswojenia sobie przez Afrykanów języków europejskich.

2.4.3. Metafory chaosu

Charakterystyczną ich cechą jest odwoływanie się do stereotypowego przeświadczenia o Afryce — miejscu społecznego chaosu.

Arktyka dzika — ten kalambur językowy został użyty w tekście (P, nr 41, 1993), omawiającym skomplikowaną sytuację w polskiej energetyce. Fraza ta, będąc parafrazą wyrażenia *Afryka dzika*, piętnuje panujący w polskiej energetyce chaos, bałagan i brak pomysłów na rozwiązanie sprawy zadłużeń tak, by było to społecznie jak najmniej szkodliwe, a jednocześnie najmniej bolesne dla gospodarki.

Wieża Kalego; J. Safuta (P, nr 21, 2004) — wyrażenie to można uznać za metaforę chaosu językowego; przenośnia ta powstała w wyniku kontaminacji metafory chaosu i różnorodności: *Wieża Babel* oraz wyrażenia *mowa Kalego*, będącego metaforą genetycznych uwarunkowań i zarazem metaforą „mowy dzikich”.

2.4.4. Metafory mentalności niewolniczej

Są to obrazowe określenia derywowane od leksemu *Murzyn/murzyn*, w których są obecne przeświadczenia o pasywności, bezwolności, lenistwie itp. charakteryzowanych podmiotów (o ich mentalności niewolniczej). Celem takich określeń jest piętnowanie wad życia społecznego w Polsce; np.: *zmurzynienie* ‘stan pasywności i psychicznego niewolnictwa na własne życzenie’; *zmurzynieni* ‘ludzie będący w stanie zmurzynienia’ — Rafał Ziemkiewicz; *Zmurzynienie* (GP, 13.09.2000, nr 37). Zob. dłuższy fragment felietonu, w którym autor charakteryzuje duże grupy Polaków, obarczających wszystkich za swój zły los i niepodejmujących prób wydobycia się ze stanu bezrobocia oraz materialnej oraz psychicznej nędzy:

⁶ Zdaniem Idy Kurcz (2000: 206), bezrefleksyjne zachowania pozwalają na wydobycie najgłębiej zakorzenionych uprzedzeń i stereotypowych opinii.

[...] Nazywam ten syndrom zmurzynieniem. Nie chodzi w tym określeniu o rasę, tylko o pewien rodzaj zgnojenia psychicznego — na podobnej zasadzie w obozach koncentracyjnych mówiło się o „muzulmanieniu” tych, którzy poddawali się i rezygnowali z walki o przeżycie. Zmurzynienie jest dzisiaj jedną z najcięższych chorób Polski. [...] Dokładnie bowiem taką samą mentalność przejawiają mieszkańcy czarnych gett w amerykańskich miastach. [...] To jest właśnie zmurzynienie. Nieuleczalne niewolnictwo. [...] Wyleczyć zmurzynionych z polskich pegeerów czy wiosek pewnie nie ma już nadziei [...].

W obu tych derywatach podstawą słowotwórczą jest *Murzyn/ murzyn* właśnie w dwu znaczeniach — niemetaforycznym ‘przedstawiciel rasy czarnej’ i metaforycznym ‘niewolnik’. Oba powstały w wyniku działań kreatywnych autora (są autorskimi innowacjami leksykalnymi) i, za Barbarą Kudrą (2001: 30), zajmującą się leksyką w dyskursie politycznym polskiej prasy lat 80. i 90., można je potraktować jako twory potencjalne, neologizmy tekstowe (podobnie zresztą jak określenie *kalizm*). Zdaniem Kudry, powołując do życia nowe twory językowe w formie rzeczownikowej, autor nadaje im społeczną rangę, nobilitując pewne zjawiska. Ze względu na opisaną technikę tworzenia, oba określenia są przykładami neologizmów słowotwórczych (neologizmy tego typu oraz techniki ich tworzenia szeroko przedstawia Jadacka: 2001).

Warto również zwrócić uwagę na fakt, że wykreowane przez Ziemkiewicza określenie *zmurzynienie* jest aluzją do *zmuzułmanienia* — określenia upowszechnionego przez Tadeusza Borowskiego w opowiadaniach obozowych, na co wskazuje sam autor w przytoczonym wyżej fragmencie felietonu. Podsumowując, *zmurzynienie* to innowacja tekstowa, nośna pod względem znaczeniowym oraz interesująca z uwagi na działania słowotwórcze, dzięki którym powstała. Ciekawy jest też efekt komunikacyjny (treść i intencja nadawcy) oraz stylistyczny (uzyskanie określenia metaforycznego o wielu niuansach znaczeniowych). Czy zleksykalizuje się ona przynajmniej do tego samego stopnia, co *muzułmanin* w znaczeniu utrwalonym w tekstach Borowskiego? To rzecz wątpliwa, gdy weźmie się pod uwagę jej „antypoprawnościowy” (a ujmując zagadnienie mniej eufemistycznie — rasistowski) charakter i porówna to nastawienie autora ze współczesnymi — „propoprawnościowymi” — tendencjami socjolingwistycznymi we współczesnej polszczyźnie ogólnej.

2.4.5. Metafory zacofania cywilizacyjnego (nędzy)

Podstawą metaforycznego obrazowania w tego typu przenośniach jest przekonanie o nędzy panującej w wielu państwach afrykańskich i ogólnie — na Czarnym Lądzie — będącym prototypem miejsca zacofanego cywilizacyjnie. Przykładem może być określenie *somalijska nędza* ‘wyjątkowa nędza’, które pojawiło się w wypowiedzi polskiego reżysera Kazimierza Kutza, odnotowanej w przededniu 25 rocznicy „Solidarności”: *Ci, którzy harowali na „Solidarność”, najwięcej stracili na zmianach. Proszę spojrzeć, mamy 20-procentowe bezrobocie, somalijską*

nędzę w wielu regionach kraju, a państwo udaje, że nie ma sprawy; Nie jadę do Gdańska (GW, 26.08.2005).

2.5. Metafory obcości

Są to wyrażenia przenośne, których celem jest zobrazowanie odczucia obcości wobec kogoś, np.: *Murzyn z plemienia Zulu-Gula* — wyrażenie to nie jest omawiane przez słowniki języka polskiego ani słownik polszczyzny potocznej. Piszącej te słowa wydaje się, że można je zaliczyć do „skrzydlatych słów”⁷ i potraktować jako często używaną w języku potocznym metaforę (abstrakcję) „skrajnego obcego”, który niekoniecznie musi być czarnoskóry. Interesujące nas wyrażenie pochodzi z cyklicznego felietonu Elżbiety Isakiewicz *Moje awantury*: [...] *Antypolak uwielbia amerykańskie skarpetki, francuskie żaby i „Gazetę Wyborczą”. Anty-Polak splotąłby na stosie w obronie prawa Murzyna z plemienia Zulu-Gula do podrzynania gardel białym, pod takim wszakże warunkiem, że Murzyn by się nie okazał potomkiem zawieruszonego tu pięćset lat temu Polaka; Antypolakom* (GP, 9.06.1994, nr 21).

3. Wnioski

W zbiorze metafor znalazły się metafory utarte (skonwencjonalizowane) oraz oryginalne, utworzone przez autorów cytowanych tekstów lub ich rozmówców, z niewielką przewagą ilościową przenośni pierwszego typu. Trzeba przyznać, że metafory oryginalne niejednokrotnie bazują na stereotypach zawartych w utartych określeniach metaforycznych. O tym, by którąś z prasowych realizacji językowych uznać za metaforę oryginalną zdecydowały oryginalna forma językowa lub szczególna intencja komunikatora, wzmacniająca znany stereotyp językowy, bądź wykraczająca poza ten stereotyp.

Do metafor skonwencjonalizowanych zaliczymy:

a. określenia przenośne z leksemem *Murzyn* oraz *murzyński*:

⁷ Zulusi to według *Encyklopedii PWN* (1997: 1048; t. Z-S) lud afrykański, zamieszkujący RPA, posługujący się językiem zulu. Nazwa *Zulu Gula* została spopularyzowana (wymyślona?) przez aktora i satyryka Tadeusza Rossa, który „w kostiumie osoby czarnoskórej” opisywał i piętnował w telewizyjnym programie „Zulu Gula” rzeczywistość polską wczesnych lat 90. W polszczyźnie potocznej używane jest również określenie (nieodnotowywane przez słowniki) *język hula-gula* (synonim określenia *mowa Kalego*), odnoszące się najczęściej do egzotycznego języka, którego nikt nie jest w stanie zrozumieć bądź też (częściej) do „śmiesznej” odmiany polszczyzny, używanej przez cudzoziemców (głównie czarnoskórych); pisząca te słowa ma poczucie, że jest ono wcześniejsze od określenia *Murzyn z plemienia Zulu-Gula*.

być *Murzynem/murzynem* 'być wyrobnikiem'; *biały murzyn*; (*być/czuć się*) *białym murzynem* 1. 'być/czuć się osobą pokrzywdzoną, wykorzystywaną (zwyczajnie na rynku pracy), wyrobnikiem'; 2. 'być/czuć się osobą dyskryminowaną'⁸; 3. 'być białym muzykiem wykonującym muzykę/śpiewającym tak, jak czarni'; 4. 'być czarnoskórym udającym osobę białą'; 5. 'być mieszańcem rasowym'; *polski murzyn* 'osoba pokrzywdzona na rynku pracy'); *murzyni historii / odegrać rolę przysłowiowego murzyna historii* 'być pokrzywdzonym w efekcie rozwoju zdarzeń historycznych'; *Murzyn zrobił swoje / przysłowiowy Murzyn, który zrobił swoje* 'ktoś wykonał za kogoś pracę, a później został uznany za niepotrzebny i niepożądany, w związku z tym czuje się pokrzywdzony'; również w formie czasu teraźniejszego: *Murzyn robi swoje*; (*mieć*) *murzyński głos/murzyńską barwę głosu* 'mieć chrapliwą, ciepłą barwę głosu, jak śpiewający Murzyni'; *Nie ma byłych Murzynów* 'nie można zaprzeczyć swoim cechom wrodzonym'; *Murzyn z plemienia Zulu-Gula* 'osoba skrajnie obca, jak dziki Murzyn z egzotycznego plemienia';

b. Określenia z leksemem *czarny*:

czarna/„czarna” muzyka 1. 'muzyka w stylu soul, wykonywana przez czarnoskórych lub białoskórych muzyków'; 2. 'muzyka wykonywana w sposób typowy dla czarnych muzyków'; *czarny głos/czarna barwa głosu* 'chrapliwy, ciepły głos, przypominający głos czarnoskórych wykonawców'; *czarni* 'duchowni'; [*praca*] *na czarno* 'praca nielegalna'⁹;

c. określenia z leksemem *Kali* : *Kalemu ukraść to źle/ filozofia Kalego* [metafory podwójnej moralności];

d. inne: *brudasy* 'obcy'.

Do metafor oryginalnych zaliczymy:

a. określenia z leksemem *Murzyn*: *czuć się w Polsce Murzynami* — 1. 'żyć w Polsce tak, jak mieszkańcy czarnych amerykańskich gett' (metafora krzywdy,

⁸ W źródłach prasowych znajdujemy informację, że metafora dyskryminacji *być murzynem* ma zasięg międzynarodowy; zob. np. taki fragment artykułu prasowego: *Czy nas można traktować jak Negrów?*; z wypowiedzi Rosjanki, skarżącej się na praktyki dyskryminacyjne stosowane wobec Rosjan przez wybijających się na niepodległość Łotyszów (GW, 20–21.05.2000).

⁹ W języku polskim istnieją także popularne zmetaforyzowane określenia typu: *czarny scenariusz* [metafora przewidywanego złego rozwoju sytuacji], *mieć czarne myśli* 'mieć złe, posępne myśli'. Ich obecność w polszczyźnie świadczy o negatywnych konotacjach barwy czarnej, czego nie należy jednak łączyć jedynie z zagadnieniami rasowymi i odniesieniami do osób czarnoskórych. Do naszego zestawienia konwencjonalnych wyrażen metaforycznych włączyliśmy natomiast określenie *praca/pracować na czarno*, gdyż jest ono odpowiednikiem pracy niewolniczej, wyrobniczej, wyraźnie wiążąc się z metaforą murzyna 'wyrobnika, osoby pokrzywdzonej na rynku pracy'. W naszych badaniach odnotowaliśmy również następujące wyrażen utarte z przydawką *czarny*: np. *czarna gospodarka i czarne dolary* (tytuł artykułu) 'gospodarka napędzana dewizami z niepewnych, nielegalnych źródeł' (GP, 19.10.1995, nr 42).

ale też identyfikacji); 2. 'być raperami i odczuwać z tego powodu dumę'¹⁰; *komuch czyli Murzyn* 'Nie ma byłych komunistów, tak jak nie ma byłych Murzynów'; *czuć się jak Murzyn w buszu* 'mieć poczucie, że jest się traktowanym jak osoba którą podejrzewa się, że nie potrafi oceniać wartości rzeczy, jak Murzyn'¹¹; *zmurzynienie* 'stan pasywności i mentalnego zniewolenia'; *zmurzyniony/zmurzynieni* 'człowiek/ludzie będący w stanie zmurzynienia' = 'mentalnego zniewolenia'; *Niech się Murzyn męczy*... 'Niech kto inny wykona pracę za nas'; *taki Murzyn z synem* 'ktoś obcy'; *Murzyn w synagodze* 'spotkanie obcych kultur';

b. określenia z leksemami *czarny* i *biały*: *czarny Zorro*; *biały Zorro* [o polskim, białoskórym prezenterze radiowym, który udawał osobę czarnoskórą i przedstawiał się w swoim programie jako Zorro]; *czarni Polacy*; 'Polacy pracujący nielegalnie', „na czarno”; *czarne getto w środku Polski*¹² 'Kielce; centrum gangsterskiego rapu w Polsce'; *czarny brat* 'o osobie czarnoskórej przebywającej w Polsce, z którą należy się solidaryzować' „*biała czarna*”¹³ 'piosenkarka wykonująca piosenki w „czarnej stylistyce”;

c. z leksemem *Olisadebe*: *biały Olisadebe*, *muzyczny Olisadebe*, *niemiecki Olisadebe* — 1. 'osoba, która osiągnęła tak wysokie umiejętności, jak Olisadebe' 2. 'osoba czarna, tak jak Olisadebe';

d. z leksemem *Kali*: *Kali bez majtek* 'państwo czerpiącego korzyści ze sprzedaży kaset pornograficznych, a więc z nierządu, który podobno oficjalnie potępia'; *kalizm* 'filozofia Kalego' = 'filozofia podwójnej moralności'; *Wieża Kalego* 'Unia Europejska w stanie chaosu językowego';

e. z nazwami geograficznymi: *Arktyka dzika* [o chaosie w polskiej energetyce, który może spowodować problemy z ogrzewaniem; skojarzenie z „Afryką dziką”]; *sięgnąć poziomu Zimbabwe / Lepiej jest w Nigerii* 'być w stanie zacofania cywilizacyjnego; gospodarczego' = 'sięgnąć poziomu biednych krajów afrykańskich dna'; *somalijska nędza* 'wielka nędza'; *być traktowanym jak afrykańka kolonia* 'czuć się wykorzystywanym, tak jak Afryka w okresie kolonializmu'.

To zestawienie pokazuje, że najczęściej budowano metafory w oparciu o etnonim *Murzyn*, a przenośnią najczęściej stosowaną w analizowanych artykułach jest określenie *biały murzyn*. Wyrażenie to występuje w najbardziej rozpowszechnionych w badanych tekstach metaforach krzywdy oraz maski, a czasami w innych typach przenośni. Metafora ta posłużyła autorom do wydobycia pięciu różnorodnych

¹⁰ Określenie to włączamy do metafor oryginalnych ze względu na obecne w nim wieloaspektowe, a więc wychodzące poza stereotyp myślowy, widzenie mieszkańca czarnego getta.

¹¹ Metaforę tę uznajemy za oryginalną, w przeciwieństwie do wyrażenia: zachowywać się jak Murzyn w buszu, stosowanego w polszczyźnie do charakteryzowania osób nieokrzesanych.

¹² To wyrażenie zaliczamy do metafor oryginalnych ze względu na to, że utarte określenie *czarne getto* zostało użyte do zobrazowania innego zjawiska.

¹³ Metaforę tę uznajemy za nowy, nieskonwencjonalizowany, żeński odpowiednik utartego określenia *biały murzyn*.

znaczeń, co świadczy o jej dużej sile obrazowania. Dużą mocą językową odznacza się także zwrot *Murzyn zrobił swoje*, jak też określenia metaforyczne z leksemem *Kali*.

Kończąc, zastanówmy się, jaki obraz czarnoskórych oraz ich cywilizacji jest zawarty w wydobytych z tekstów prasowych metaforach etnicznych, a także czym on jest umotywowany? Odpowiadając na to pytanie, przywołajmy stwierdzenie Ryszarda Tokarskiego (1999), sformułowane w pracy *Językowy obraz świata w metaforach potocznych*.¹⁴ Zdaniem tego autora na kształt tego obrazu wpłynęły: ksenofobia, antropocentryzm, przekonanie o własnej wyższości kulturowej, chrześcijaństwo oraz etos rycerski (tamże: 80–81). Odniesiemy się do tego stwierdzenia po przedstawieniu stereotypu osoby czarnoskórej, zawartego w omawianych metaforach etnicznych.

Otóż taka osoba (którą określa się w prasie przede wszystkim mianem *Murzyna*) obrazowana jest najczęściej w kategoriach: niewolnika, osoby wykorzystywanej, wykonującej najbardziej niewdzięczne prace (i do tego właśnie przeznaczonej), która nie może uciec od swoich uwarunkowań genetycznych (nawet nie powinna próbować), a także w kategoriach osoby o mentalności niewolniczej (leniwej, aspołecznej, bez aspiracji); w kilku tekstach *Murzyn* staje się także abstrakcją/prototypem dzikiego (np. nieumiejącego porządnie nauczyć się europejskiego języka ani niepotrafiącego oszacować wartości przedmiotów) oraz egzotycznego i zabawnego obcego (zob. określenie: *Murzyn z plemienia Zulu-Gula*), natomiast sama Afryka staje się abstrakcją zacofanego cywilizacyjnie kontynentu, pokrzywdzonego w okresie kolonializmu (konotacje negatywne, którym towarzyszy pewna nuta współczucia). Kolejny profil *Murzyna* to osoba utalentowana muzycznie (w określonych gatunkach „czarnej” muzyki) oraz sportowo (konotacje pozytywne).¹⁵

Z tego przeglądu wynika, że w metaforach etnicznych zawierających odniesienia do osób czarnoskórych odbijają się przede wszystkim dwie z pięciu wyodręb-

¹⁴ W tej pracy R. Tokarski, na podstawie 300 jednostek słownikowych, dokonuje wyodrębnienia charakterystycznego dla polszczyzny JOS „człowieka małej wartości”. Szczególnie interesujące dla naszych badań jest stwierdzenie Tokarskiego o wyraźnym sposobie wartościowania przez Polaków osób mało wartościowych, zachodzącym zgodnie z opozycją „swój-obcy”.

¹⁵ Porównajmy JOS czarnoskórych wydobyty przez nas z tekstów prasowych publikowanych w ostatnich kilkunastu latach z wynikami badań K. Pisarkowej (1976: 20): *Murzyn. Tradycyjny stereotyp Murzyna przedstawia go jako czarnego, ciężko pracującego, źle zarabiającego i wyzyskiwanego człowieka. Do starych zwrotów („Murzyn zrobił swoje, M. może odejść”; „biały Murzyn” ‘ciężko pracujący i wyzyskiwany’, „pracuje jak M” ‘ciężko’), dołącza się nowy, powojenny: „zdawać egzamin na Murzyna” ‘za kogoś’. Stereotyp współczesny rozdwa się jednak na dwa skrajne warianty: 1. czarnuch, brzydka, leniwa, brudas, niewolnik pogardzany i wyzyskiwany, świntuch, półzwierz, „ludożerca”, śmierdziel — 2. tajemniczy, niezrozumiały, reprezentujący coś obcego, egzotycznego, ale fascynującego (jazz i muzykalność); ostatnie stwierdzenie Pisarkowa opatruje przypisem: *Znów wbrew tezie socjologów, że obcość wywołuje wrogość!* (tamże). W haśle opisującym stereotyp zostały podkreślone te cechy, które pojawiły się w badanych przez nas metaforach.*

nionych przez Tokarskiego właściwości JOS polszczyzny: ksenofobiczny stosunek do obcych oraz świadomość własnej wyższości kulturowej, połączona jednakże z indywidualnym poczuciem niedowartościowania.

Obecność we współczesnych tekstach prasowych stosunkowo dużej liczby metafor oryginalnych, całkiem nowych lub do pewnego stopnia skonwencjonalizowanych, choć nadal nie odnotowywanych przez słowniki, jak *somalijska nędra; być traktowanym jak afrykańska kolonia*, jest dowodem na to, że Murzyn i jego świat to dla Polaków wygodny i atrakcyjny punkt odniesienia, służący przede wszystkim obrazowaniu negatywnych stron życia, a jeśli już pozytywnych, to w bardzo ograniczonym zakresie.

O korzystnej zmianie nastawień do osób czarnoskórych w Polsce wnioskujemy z obecności metafor oryginalnych z leksemem *Olisadebe*, które trzeba zaliczyć do przenośni o charakterze identyfikacyjnym. Możemy je także nazwać metaforami mistrzostwa, gdyż ich funkcją jest podkreślanie wysokich umiejętności wszystkich charakteryzowanych za ich pomocą osób, co czyni te osoby podobnymi do utalentowanego czarnoskórego Polaka pochodzącego z Nigerii — piłkarza Emmanuela Olisadebe.¹⁶

Odnosząc się do rozważań Teresy Dobrzyńskiej (1994) na temat funkcji (celu) metafory¹⁷, można by powiedzieć, że przenośnie, których podstawą jest leksem *Murzyn* (i jego warianty znaczeniowe) są dlatego tak powszechne, że mają oparcie w wielu mocno zakorzenionych w mentalności Polaków stereotypach. Tworząc metaforę wykorzystującą bagaż kulturowy danej wspólnoty komunikacyjnej, nadawca ma nadzieję na to, że odbiorca przenośnię błyskawicznie odczyta i właściwie zinterpretuje.

Naszym zdaniem, wspólnota nadawcy metafory i jej interpretatora jest zarówno celem, jak i warunkiem komunikacji o charakterze przenośnym. *Wieża Ka-*

¹⁶ Nasze badania ujawniły także szereg pozytywnych i pięknych przydomków samego Olisadebego, m.in. *Oli, Oliperetka*. Ich twórcami byli dziennikarze, ale także koledzy piłkarza z reprezentacji, traktujący Olisadebego jak swojaka. Obecność takich silnie identyfikacyjnych określeń odnoszących się do konkretnych osób może, naszym zdaniem, przyczynić się do zmiany stereotypu językowego czarnoskórych w polszczyźnie. Jest też niewątpliwie przeciwwagą dla szerzącej się na stadionach i polskich ulicach „mowy nienawiści”, której adresatami są osoby czarnoskóre. Zagadnienie to omawiam szerzej w: Zarzycka: 2006).

¹⁷ T. Dobrzyńska (1994) w szkicu *Uwarunkowania kulturowe metafory*, opublikowanym w jej książce *Mówiąc przenośnie... Studia o metaforze* stawia pytanie: dlaczego ludzie używają przenośni? Autorka eseju dyskutuje z poglądem Cohena (1978): [...] *Nie negując kooperacyjnych mechanizmów komunikacji przenośnej, których ogólne zarys naszkicował H. P. Grice, chcę się tu opowiedzieć za stanowiskiem odmiennym od Cohenowskiego — stanowiskiem, które głosi, że bliskość nadawcy i odbiorcy nie jest celem, lecz warunkiem skutecznego porozumienia przenośnego. Bliskość tę rozumiem jako zbieżność doświadczeń życiowych oraz podobne wyposażenie kulturowe: znajomość tych samych pojęć i podobne (tożsame) ich wartościowanie, co pociąga za sobą zbliżony stosunek emocjonalny do tych pojęć* (tamże: 80).

lego czy muzyczny *Olisadebe* poza polską wspólną komunikacyjną mają niewielkie szanse na odebranie w sposób zgodny z intencją autora. Czyż podstawowym zamierzeniem twórcy tych metafor nie było osiągnięcie za ich pomocą szybkiego „rezonansu odbiorczego”?

Literatura

- Bańko Mirosław (red.), 2000, *Inny słownik języka polskiego PWN*, Warszawa.
- Cohen Ted, 1978, *Metaphor and Cultivation of Intimacy*; „Critical Inquiry” 5. *Encyklopedia PWN*, 1997, Warszawa.
- Dobrzyńska Teresa, 1994, *Mówiąc przenośnie... Studia o metaforze*, Warszawa.
- Jadacka Hanna, 2001, *System słowotwórczy polszczyzny (1945–2000)*, Warszawa.
- Kopaliński Władysław, 1991, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Kraków.
- Kudra Barbara, 2001, *Kreatywność leksykalna w dyskursie politycznym polskiej prasy lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych*, Łódź.
- Kurcz Ida, 2000, *Psychologia języka i komunikacji*, Warszawa.
- Pisarkowa Krystyna, 1976, *Konotacja semantyczna nazw narodowości*, „Zeszyty Prasoznawcze”, R.XXXIII, nr 1–2, s. 5–26.
- Sierotwiński Stanisław, 1966, *Słownik terminów literackich*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Tokarski Ryszard, 1999, *Językowy obraz świata w metaforach potocznych*, [w:] Jerzy Bartmiński (red.), *Językowy obraz świata*, Lublin, s.65–83.
- Zarzycka Grażyna, 2005, *Sposoby określania osób czarnoskórych w prasie lokalnej*, „Etnolingwistyka” 17, s. 241–259.
- Zarzycka Grażyna, 2006, *Dyskurs prasowy o cudzoziemcach (na podstawie tekstów o Łódzkiej Wieży Babel i osobach czarnoskórych)*, Łódź (w druku).

‘A NEGRO DID WHAT HE WAS SUPPOSED TO DO...’

A STUDY OF SOME ETHNIC METAPHORS

The article reports on research whose goal is to analyze the press image of black people in the Polish press after 1989. The aim of this work is a presentation of ‘ethnic metaphors’ with the lexemes *Murzyn* ‘Negro’, *czarny* ‘a black man’, *Kali* (the name of a black hero in the novel *W pustyni i w puszczy* by Henryk Sienkiewicz), *Olisadebe* (the surname of a popular African football player, a member of the Polish national team) and others. Metaphors have been classified into four major categories: the metaphors of harm, mask, identification and civilization. They are also classified by the key lexical elements and by the degree of conventionality. The analysis reveals the everyday negative stereotype of black persons embodied in many press metaphors. It also reveals, however, certain positive changes in Poles’ attitudes toward black people resulting from the presence of Emmanuel Olisadebe in Poland and in the Polish media.